

Verantwoordelijkheidsgevoelens van militairen

Gevolgen van mandaten, restricties en morele dilemma's in het uitzendgebied

Ongeveer een vijfde van de Nederlandse ex-militairen kampt met gevoelens van schuld en schaamte als gevolg van deelname aan een vredesmissie, zo blijkt uit een recent afgerond onderzoek onder ruim 1.100 veteranen.¹ Deze veteranen waren onder meer uitgezonden naar Cambodja (UNTAC), Bosnië-Herzegovina (UNPROFOR), Kosovo (KFOR) en Irak (SFIR). De schuld- en schaamtebeleving blijkt indirect te maken te hebben met restricties in besluiten en handelen die de militairen hebben ervaren. Daarnaast hangen schuld en schaamte direct samen met sterke verantwoordelijkheidsgevoelens voor het succesvolle verloop van de missie, de ervaren machteloosheid tijdens de missie en het gevoel 'te kort te zijn geschoten'. In dit artikel worden de belangrijkste resultaten en conclusies uit het onderzoek besproken.

Dr. N. Rietveld*

Sinds 1947 levert Nederland militairen aan verschillende vredesmissies. In de ruim zestig jaar die nu voorbij zijn hebben ongeveer 80.000 Nederlandse militairen deelgenomen aan ruim vijftig vredesmissies overal ter wereld. Op dit moment zijn ongeveer 2.300 militairen werkzaam in Afghanistan, Bosnië-Herzegovina, Irak, Soedan en Somalië.² De vredesmissies verlopen over het algemeen succesvol en de meeste veteranen kijken dan ook overwegend positief terug op hun uitzending.³ Militairen kunnen echter ook in zeer lastige situaties

terecht komen met ingrijpende gevolgen voor henzelf en de lokale bevolking. De missies in Rwanda en Bosnië van begin jaren negentig zijn hiervan belangrijke voorbeelden.⁴ In dit artikel komt eerst de huidige Nederlandse deelname aan vredesmissies aan de orde. Daarna wordt gekeken naar de uitzendervaringen van militairen die deelnemen aan een vredeshandhavings- of vredesafdwingsmissie en wordt eerder onderzoek besproken naar veteranen die als gevolg van hun militaire missie schuld en/of schaamte beleven.

Uitzendervaringen van militairen

Vredeshandhavingsmissies

Vredeshandhavingsmissies onder hoofdstuk VI van het VN-Handvest dienen om de vrede en stabiliteit in een voormalig conflictgebied te handhaven. Dit kan door het innemen van bufferposities, patrouilleren, wederopbouwactiviteiten of ondersteuning en begeleiding bij

* Natasja Rietveld (1973) is socioloog en promoveerde op 16 december 2009 op een sociaal wetenschappelijke studie over de omvang en de aard van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte bij veteranen die deelnamen aan vredesmissies. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg, het Veteraneninstituut en de ACOM. Haar promotoren waren Prof. Dr. Van Iersel en Dr. Gelissen.

1 Rietveld, 2009.

2 Bron: Defensie, april 2010.

3 Schok, 2009.

4 Klep, 2008.

nieuwe verkiezingen. De vredesmacht is met instemming van de betrokken partijen in het gebied aanwezig. Vanuit een onpartijdige positie moeten vredeshandhavers toezien op een staakt-het-vuren en conflictpartijen bewegen tot een duurzame oplossing van hun conflict. De vredesmacht moet ervoor zorgen dat de conflictpartijen (blijven) afzien van geweld. Als conflictpartijen desondanks hun gewapende strijd voortzetten of doorgaan met geweldpleging onder de bevolking, kan de vredesmacht fysiek en mentaal kwetsbaar worden en te maken krijgen met een moreel dilemma. Dit kan tot situaties leiden waarin het resultaat van een beslissing altijd negatief of ongewenst is of waarbij verschillende keuzemogelijkheden gewenste resultaten opleveren, maar tegelijkertijd altijd een negatief bijeffect zullen hebben (het 'dubbele effect'). In dergelijke situaties moeten verschillende belangrijke waarden zeer zorgvuldig worden afgewogen om tot een ethisch verantwoorde keuze te kunnen komen. De vredessoldaat moet bijvoorbeeld ten eerste trouw blijven aan de geweldsinstructies, tegelijkertijd de schending van mensenrechten en humanitair oorlogsrecht tegengaan en zich op hetzelfde moment afzijdig houden van het conflict en neutraal blijven.⁵ Daarbij is vaak niet van tevoren vast te stellen wat de gevolgen zijn van een besluit.

Een vraag over de waarde van onpartijdigheid waar UNPROFOR mee te maken kreeg was: 'Helpen we juist mee aan verdergaande etnische zuivering als we ons niet afzijdig houden en we ingrijpen met militair geweld; immers, wat als de agressor als reactie daarop juist verdergaat met schendingen van mensenrechten en het vermoorden van burgers van hun tegenpartij?'. En bij het vasthouden aan afzijdigheid luidde een vraag: 'Geven we de agressor juist de gelegenheid tot het plegen van gewelddaden als we niet ingrijpen met militair geweld om hem te stoppen?'. In de eerste situatie kwam de Britse eenheid van UNPROFOR terecht die al in 1992 probeerde het Balkan-conflict te beteugelen en verdergaande escalatie te voorkomen. Het beschermen van burgers van de ene partij had tot gevolg dat zij juist doelwit werden van de andere partij.⁶ De tweede situatie speelde

rond Dutchbat III, maar ook bij UNAMIR in Rwanda, ruim een jaar voordat het drama in Srebrenica plaatsvond. UNAMIR leefde de waarden van het VN-mandaat na, maar kon als gevolg daarvan niet voorkomen dat in honderd dagen tijd 800.000 Tutsi's en gematigde Hutu's op gruwelijke wijze werden afgeslacht.

FOTO AVDD, H. KEERIS

Het is belangrijk dat veteranen kunnen praten over hun ervaringen tijdens hun uitzendingen

Het naleven van het mandaat is een waarde op zich, het beschermen van burgers echter ook. De toenmalige UNAMIR-commandant generaal Dallaire koos voor het laatste, maar verloor de strijd om de uitbreiding van het te krappe VN-mandaat, middelen en *back up* van de VN-autoriteiten en zijn meerderen.⁷ Dallaire werd in de steek gelaten, wat ook de Belgische militairen overkwam die zich terugtrokken nadat tien van hun para's door Hutu-extremisten vermoord waren. Generaal Dallaire mocht niets doen om het moorden te stoppen en moest met de handen gebonden toezien hoe de genocide zich verder voltrok tussen 6 april en half juli 1994. Nog jaren na de missie ondervond Dallaire hiervan de psychische gevolgen in de vorm van een posttraumatische stress-stoornis.

5 Van Iersel, 2002.

6 De (op ware feiten gebaseerde) film *Warriors* illustreert de morele dilemma's van de VN-vredesmacht (UNPROFOR, 1992, Bosnië) in een gebied waar de oorlog nog in volle gang is. Dit Britse docudrama illustreert hoe ingrijpen van de vredesmacht juist kan leiden tot etnische zuivering door de agressor: een onbedoeld en onvoorzien negatief effect van het besluiten en handelen van de VN-vredesmacht (meewerken aan etnische zuivering), alsook 'de naasten de gelegenheid geven tot kwaad'.

7 Dallaire, 2004.

Op basis van zijn studie over de impact van vredesmissies stelt Weisaeth dat vooral de vredeshandhavingsmissies na de Koude Oorlog een bron van nieuwe en niet-traditionele stressoren zijn waaraan militairen bij de uitoefening van hun beroep kunnen worden blootgesteld.⁸ Sinds het einde van de Koude Oorlog is het aantal intrastatelijke conflicten, zoals op de Balkan en in Rwanda, sterk gegroeid. De meeste van

de persoonlijke blootstelling aan gevaar als een vredeshandhavingsoperatie een gevechtsoperatie wordt. Ten tweede kan een militair getuige zijn van zeer stressvolle gebeurtenissen waarbij burgers betrokken zijn en in dat verband anderen zien lijden, waarbij het tegelijkertijd niet is toegestaan in te grijpen. Getuige zijn van de gruwelen die anderen worden aangedaan zonder daartegen iets te kunnen ondernemen drukt zeer zwaar op het geweten van de omstander.¹⁰ Ten derde onderscheidt Weisaeth de ervaring met de vernedering van VN-militairen door de voormalig oorlogvoerende partijen als een potentiële stressor. Militairen worden niet altijd met open armen ontvangen – de uitdrukking *United Nothing* spreekt voor zich – en kunnen uitgescholden en getreiterd worden, of met stenen bekogeld en met geweld bedreigd. Soms vinden militairen zelfs de dood. Een extreem voorbeeld is het door de straten van Mogadishu slepen van het lichaam van een dode Amerikaanse militair. De hele wereld was hiervan getuige. Dit is overigens ook een voorbeeld van een agressor die zich tegen de vredesmacht keert omdat deze een partijdige positie had ingenomen.¹¹ Een laatste type potentiële stressor is de frustratie die optreedt wanneer externe factoren het uitvoeren van de werkzaamheden verhinderen en belemmeren. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om versperring van de weg door vrouwen en kinderen, waardoor voedsel en medicijnen niet bij zieke en kwetsbare vluchtelingen terecht kunnen komen.

Van de verschillende situaties en gebeurtenissen die vredeshandhavers meemaken is het getuige zijn van geweld tegen burgers zonder in staat te zijn hen te helpen volgens Weisaeth de meest typische. Weisaeth noemt de vredeshandhaver in dit verband 'a helpless spectator to helpless victims'.¹² Als een militair getuige is van gewelddadigheden kan hij meestal alleen een rapport schrijven over het incident, in de hoop dat dit snel door het VN-systeem bij de juiste personen terechtkomt en dus effect heeft. Dit is echter niet genoeg om de militair ervan te verzekeren dat het geweld stopt en dat verder leed voorkomen is. Ook leidt dit er niet toe dat de militair na afloop van de missie betekenis kan toekennen aan de uitzend-

Tijdens het werk in een uitzendgebied kunnen militairen blootstaan aan diverse stressoren

deze conflicten kennen geen beperkingen van geweldgebruik. Extreem gewelddadig zijn conflicten waarbij strijdkrachten etniciteit of religie gebruiken om burgers te mobiliseren tot participatie in de strijd (propaganda) en waarbij verschillende groeperingen tegen elkaar worden opgezet.⁹ De vredesmacht krijgt te maken met onconventioneel denkende en strijdende partijen en moet hen zo veel mogelijk met diplomatieke middelen stimuleren een oplossing voor het (opnieuw opgelaaide) conflict te vinden. Guerrillastrijders en milities laten zich echter niet leiden door traditioneel juridische middelen en ethische kaders. In gebieden waar religieuze en etnische grenzen partijen van elkaar scheiden is niet altijd duidelijk wie tegenover elkaar staan en waar de agressor zich bevindt. Veelal begeven milities zich dan tussen de burgerbevolking en nemen burgers zelf deel aan de strijd.

Weisaeth onderscheidt vier typen stressoren die VN-militairen in zijn onderzoek zelf gerapporteerd hebben en die kenmerkend blijken te zijn voor verschillende – ook recente – vredesmissies. Ten eerste noemt Weisaeth

8 Weisaeth, 2003.

9 Van de Goor & Siccama, 1995.

10 Herman, 2002.

11 De (op ware feiten gebaseerde) film *Black Hawk Down* illustreert wat er gebeurt als de VN-vredesmacht met militair geweld op de agressor reageert. Achttien Amerikaanse militairen kwamen in 1993 in Somalië om. De agressor richtte zich, als gevolg van de tijdelijke 'partijdigheid' van de VN, tegen de VN-vredesmacht.

12 Weisaeth, 2003: 213.

ervaringen, aldus Weisaeth. Als een militair niet weet waartoe dergelijke rapportage geleid heeft en achteraf niet heeft kunnen controleren hoe het de slachtoffers is vergaan, kan dat de omgang met extreme uitzendervaringen bemoeilijken.

Vredesafdwingsmissies

Als een vredesakkoord wordt geschonden of mensenrechtenschendingen doorgaan besluit de VN-veiligheidsraad onder Hoofdstuk VII van het Handvest om zonder instemming van de conflictpartijen een vredesafdwingsmacht in te zetten. Sinds 2000 kan de VN-veiligheidsraad in een dergelijk geval ook het mandaat van de aanwezige vredeshandhavingsmacht uitbreiden met vredesafdwingende elementen.¹³ Vrede afdwingen mag alleen onder strikte politieke voorwaarden en dient met zo min mogelijk militair geweld gepaard te gaan. Tevens is deze 'partijdige' positie-inname altijd van tijdelijke aard. Indien met geweld ingegrepen wordt om mensenrechtenschendingen een halt toe te roepen, betekent dit niet automatisch dat de militairen daarna in een 'comfortabele' situatie terechtkomen. Er bestaat immers groot gevaar voor levensbedreigende situaties. Daarbij kunnen geweldsacties ook onbedoelde neveneffecten hebben, die vaak van tevoren voorzien zijn (het 'dubbele effect'). Zo kunnen met het uitschakelen van de agressor ook onschuldige burgers worden getroffen of burgerdoelen worden vernietigd. Ook een vredesafdwingsmacht krijgt dus te maken met morele dilemma's en een waardenconflict. KFOR kon in 1999 als gevolg van de succesvolle luchtoperatie *Allied Force* veilig werken en het mandaat succesvol uitvoeren.¹⁴ *Allied Force* is stevig bediscussieerd door politici, maar ook door wetenschappers. Het succes van de operatie (Servische doelen werden vernietigd en Servische troepen verdreven uit Kosovo) ging namelijk gepaard met onbedoelde schade en slachtoffers. Zo werd een groot deel van de infrastructuur vernietigd. Dit had gevolgen voor de burgers, die bijvoorbeeld lange tijd geen schoon water meer hadden. Maar ook vandaag de dag vinden onschuldige burgers de dood door geweldsacties – ook van Nederlandse militairen – tegen de Taliban in Afghanistan. De vraag die hier relevant is gaat

FOTO: AVIDO, H. KEERIS

Militairen kunnen in conflictgebieden voor morele dilemma's komen te staan

over proportionaliteit: weegt het resultaat van een geweldsactie op tegen het aantal slachtoffers dat er het gevolg van is?

Vredeshandhaving versus vredesafdwinging

Militairen kunnen zowel bij vredeshandhavings- als vredesafdwingsmissies te maken krijgen met morele dilemma's en achteraf twijfelen over de juistheid van gemaakte afwegingen en keuzes. Toch blijken vredeshandhavingsmissies voor militairen mentaal meer belastend te zijn. Wat betreft de blootstelling aan stressoren gedurende de uitzending en de beleving van uitzendervaringen vond Weisaeth een duidelijk onderscheid tussen VN-vredeshandhavingsmissies en vredesafdwingsmissies van de NAVO.¹⁵ Niet het geweldsniveau ter plaatse, maar de instemming van de conflictpartijen met de komst van de VN-vredesmacht onderscheidt beide missies van elkaar, aldus Weisaeth. Hij stelt: *'Consent is supported by the principles of impartiality, minimum force, legitimacy, credibility, mutual respect, and transparency. The rules of engagement for the operation are tied to a set of regulations closely in line with*

13 Report of the Panel on United Nations Peace Operations ('Brahimi-report'), 21 augustus 2000, A/55/305-S/2000/809.

14 Op 23 maart 1999 startte de operatie *Allied Force*, die 78 dagen duurde, als antwoord op de dood van meer dan 1.500 Kosovaarse Albanezen en de vlucht van nog eens 400.000 Kosovaren. Het ging hier om een luchtoperatie tegen Servische doelen met als oogmerk het verdrijven van Servische eenheden uit Kosovo. Bron: www.minbuza.nl/nl/Onderwerpen/Internationale_organisaties/NAVO/Missies/NAVO_missie_Kosovo.

15 Weisaeth, 2003.

*the standards of fundamental human rights. This may bring the responsible UN commander into a difficult position because the adversary may not always observe the same standards.*¹⁶

Militairen die zowel in het kader van een VN-vredeshandhavingsmissie als een NAVO-geleide missie zijn uitgezonden¹⁷ rapporteerden

Militairen die betrokken waren bij het handhaven of afdwingen van vrede kunnen daar zeer verschillend op terugkijken

een lagere prevalentie van stressfactoren bij de NAVO-missie. Uit onderzoek onder 3.448 Zweedse VN-militairen die van 1993 tot 1995 in Bosnië dienden blijkt dat 47 procent vond dat zij hun missie – die onder meer bestond uit het beschermen van de burgers tegen geweld en tegen aanvallen van de agressor – succesvol hadden kunnen volbrengen. Maar liefst 86 procent van de militairen die tussen 1995 en 1998 onder NAVO-bevel waren ingezet (n = 2.298) deelde deze mening. Slechts 43 procent van de VN-militairen had het gevoel in staat te zijn geweest indruk te maken op de conflictpartijen in Bosnië, terwijl 94 procent van de NAVO-militairen dit zo had ervaren.

Militairen van de VN-missies in Bosnië hebben ook andere ervaringen dan de NAVO-militairen rond trainingsbehoeften ter voorbereiding op de uitzending. Zo zei 42 procent van de militairen van UNPROFOR in Bosnië behoefte te hebben aan training in onderhandelings technieken. Bij de IFOR/SFOR militairen was dit slechts 26 procent. Vijfenvertig procent van de

VN-militairen gaf aan behoefte te hebben aan training om te kunnen reageren op bedreiging en provocaties, tegenover 29 procent van de NAVO-militairen. Een zelfde onderscheid kwam naar voren bij de vraag naar de behoefte om bij anderen (collega's) stress te kunnen herkennen. Verder bleek dat het thuisfront de NAVO-operatie in Bosnië meer steunde (56 procent) dan de VN-operatie (39 procent). Uit het onderzoek van Johansson, dat Weisaeth bespreekt, blijkt over het algemeen dat de taken die bij een NAVO-geleide operatie moeten worden uitgevoerd meer aansluiten bij de traditionele militaire opleiding.¹⁸ De competenties en stressoren bij vredeshandhavingsmissies zijn uniek en vereisen specifieke (aanvullende) voorbereiding, training en opleiding.

Eerder onderzoek naar schuld en schaamte bij veteranen

Uit eerder onderzoek onder veteranen blijkt dat meerdere van hen diepgaande schuldgevoelens hebben als gevolg van het overleven van een oorlog terwijl collega's sneuvelden. Ook blijkt dat schuldgevoelens kunnen worden gerelateerd aan pijnlijke oorlogsherinneringen.¹⁹ Een groot deel van de Amerikaanse Vietnam-veteranen blijkt nog jaren na de oorlog last te hebben van het gevoel dat wat zij gedaan hebben onvergeeflijk is.²⁰ Daarnaast hebben velen van hen schaamtegevoelens.²¹ Deze eerdere studies gingen voornamelijk over de relatie tussen schuld, schaamte en psychische klachten en altijd waren veteranen met een posttraumatische stress-stoornis (PTSS) en/of andere psychische klachten onderzoeksobject. Meestal stonden *a priori* twee typen schuld centraal, namelijk *survival guilt* (schuld omdat de veteraan de oorlog zelf overleefde, terwijl kameraden in dezelfde situatie sneuvelden) en *combat guilt* (schuld als gevolg van deelname aan gevechtacties en geweldpleging, waaronder het doden en verwonden van burgers of militairen). Het ging altijd om Amerikaans onderzoek en in elke studie stonden alleen oorlogsveteranen, meestal Vietnam-veteranen, centraal. De mate en de aard van schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies werd nooit eerder onderzocht.

16 Weisaeth, 2003: 211, 212.

17 De verandering gedurende het Balkan-conflict, dat in de jaren '90 plaatsvond, van VN- naar NAVO-geleide missies maakte het mogelijk de beleving van militairen van beide typen vredesmissies met elkaar te vergelijken.

18 Weisaeth bespreekt de resultaten uit het onderzoek dat E. Johansson in 2001 publiceerde in: 'The unknown soldier-A portrait of the Swedish peacekeeper at the threshold of the 21st century'. Karlstad University Studies, no. 21.

19 Lifton, 1973; Glover, 1984; Kubany, 1994; Kubany, Abueg, Kilauano, Manke & Kaplan, 1997.

20 Singer, 2004.

21 Wong & Cook, 1992; Leskela, Dieperink & Thuras, 2002; Harrigan, 2007.

De betekenis van schuld en schaamte

Schuld en schaamte zijn dagelijks voorkomende zelfbewuste, morele en sociale emoties,²² maar ook het gevolg van bepaalde gedachten en overtuigingen (cognities).²³ Schuld en schaamte behoren net als verlegenheid en trots tot de

oorzaakt en de daarbij betrokken personen. Uiteindelijk kan sociaal isolement het gevolg zijn. De betekenis van schuld en schaamte als gevolg van een ingrijpende gebeurtenis kan verduidelijkt worden met de sociaalpsychologische attributietheorie.²⁷ Attributie is de behoefte om dat wat in ons leven gebeurt te verklaren en er

FOTO AVDD, H. KEERIS

In 2006 vond een groot onderzoek plaats naar de persoonlijke ervaringen van uitgezonden militairen

groep zelfbewuste emoties omdat zij mensen tot zelfreflectie brengen. Deze gevoelens duiden erop dat we ons bewust zijn van de kwaliteit van ons gedrag en daden bij schuld en van de kwaliteit van onze persoonlijkheid bij schaamte.²⁴ Bij schuld veroordelen we ons gedrag en bij schaamte ons karakter.²⁵ Schaamte is om die reden een meer pijnlijke emotie dan schuld. Als morele emoties zijn schuld en schaamte misschien wel de meest relevante psychologische mechanismen die ons motiveren ons aan te passen aan regels, normen en waarden die in onze cultuur gelden en die positief samenleven met anderen mogelijk maken.²⁶ Zij motiveren ons deviant gedrag te voorkomen. Als sociale emoties vormen ze een fundament voor sociaal geaccepteerd gedrag en duiden ze op zorgzaamheid voor anderen en empathisch vermogen. Schuld en schaamte leiden ieder tot ander 'sociaal' gedrag. Schuldgevoelens leiden tot het contact leggen met de gedupeerde, tot verontschuldiging en tot de behoefte een goede (tegen)daad te verrichten. Schaamte leidt echter tot het vermijden van de situatie die die emotie heeft ver-

op die manier betekenis aan te geven. Dit geeft een gevoel van regie over het verloop van ons leven en inzicht in wat verwacht kan worden. Het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis, bijvoorbeeld door een militair in een uitzendinggebied, betekent juist controleverlies met angst, onzekerheid en machteloosheid tot gevolg. De behoefte om een gebeurtenis en de emoties daarbij te verklaren wordt belangrijker naarmate de machteloosheid en het verlies van controle groter was. In dat geval stellen we onszelf soms liever verantwoordelijk voor wat er gebeurde en voelen we ons liever ongelukkig over die zelfbeschuldiging en schaamte, dan dat we accepteren dat het leven blijkbaar een angstig en onzeker avontuur kan zijn en dat we blijkbaar aan willekeur kunnen zijn overgeleverd.²⁸ Deze reactie heet interne attri-

22 Tangney & Dearing, 2002.

23 Kubany & Ralston, 2006.

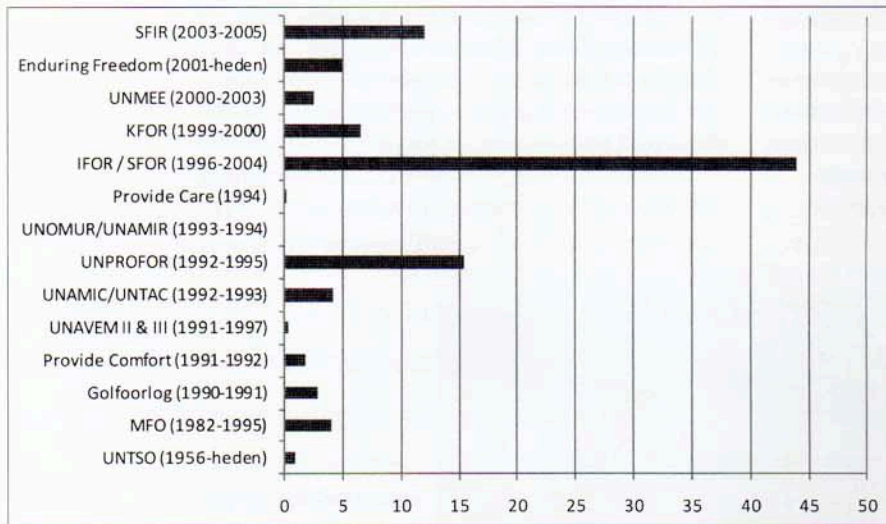
24 Tangney & Dearing, 2002.

25 Lewis, 1971.

26 Ausubel, 1955.

27 Heider, 1958.

28 Herman, 2002.

Figuur 1 Verdeling vertegenwoordiging missies in de onderzoeksgroep (n = 1.170)*

* Omdat een grote groep veteranen vaker is uitgezonden moesten zij voor het beantwoorden van de specifieke missiegerelateerde vragen één uitzending in gedachten nemen. In ieder geval moesten de antwoorden in de vragenlijst gebaseerd zijn op die missie die op het leven van de veteraan de meeste invloed heeft gehad. Met verschillende controlevragen is deze 'gekozen missie' op consistentie getoetst. De verdeling van de veertien missies in de onderzoeksgroep is gebaseerd op die gekozen missie.

butie; bij externe attributie stellen we andere factoren of anderen verantwoordelijk voor een gebeurtenis.

Het onderzoek

In juni 2006 hebben ruim 1.100 veteranen van veertien vredeshandhavings- en vredesafdwingingsmissies²⁹ een schriftelijke vragenlijst³⁰ ingevuld. De lijst ging op verschillende onderwerpen in om een antwoord te vinden op

29 UNTSO (Israël); MFO (Sinai-Egypte); Golfoorlog en *Operation Save Haven* (Irak); UNAVEM II en III (Angola); UNAMIC/UNTAC (Cambodja); UNPROFOR (voormalig Joegoslavië); IFOR en SFOR (voormalig Joegoslavië); *Provide Care* (Rwanda); UNAMIR/UNOMUR (Uganda/Rwanda); KFOR (Kosovo); UNMEE (Ethiopië/Eritrea); SFIR (Irak); *Enduring Freedom* en ISAF (Afghanistan).

30 Rietveld & Iersel, 2006.

31 Selectiecriteria waren: vertegenwoordiging van de vier perioden die de veranderde veiligheidssituatie in de wereld kenmerken en als gevolg daarvan de evolutie van mandaten en verschillende typen vredesmissies: uitgezonden 'gedurende de Koude Oorlog'; van '1991-1995'; van '1996-2000' en van '2001-2006'.

32 De veteranen die deelnamen aan het onderzoek zijn als veteranenpashouder geregistreerd bij het Veteraneninstituut. In augustus 1993 kende de Nederlandse overheid de eerste veteranenpassen toe, als dank voor de diensten van ex-militairen die werkzaam waren geweest in een (voormalig) conflict- of oorlogsgebied. De pas was een teken van waardering voor hun bijdrage aan de internationale vrede en veiligheid. Sinds 2003 ontvangen geregistreerde veteranen van het Veteraneninstituut ook het Draaginsigne Veteraan (veteranenspeld).

de vraag: wat is de omvang en de aard van schuld- en schaamtebeleving van veteranen van vredesmissies en welke factoren verklaren de verschillen in schuld en schaamte in de onderzoeksgroep? Aan bod kwamen: de persoonlijke en professionele eigenschappen van de veteranen, kenmerken van de uitzending(en), de specifieke uitzendervaringen, de ervaren hevigheid daarvan, verantwoordelijkheidsgevoelens voor het goede verloop van de missie en aan de uitzendervaringen gerelateerde schuld- en schaamtebeleving. Verder zijn vragen gesteld over de verwerking van de uitzendervaringen, over de fysieke en mentale gezondheid en het hulpzoekgedrag van de veteranen.

Deelnemers aan het onderzoek

De respondenten van het onderzoek zijn allemaal als veteraan geregistreerd bij het Veteraneninstituut. Allereerst zijn veertien vredesmissies geselecteerd³¹ uit dit veteranenpas-bestand.³² Vervolgens werd een aselecte steekproef getrokken uit elke groep. Bijna driekwart van de veteranen nam deel aan een vredesafdwingingsmissie en eenderde aan een vredeshandhavingsmissie. In het onderzoek zijn alle krijgsmachtdelen vertegenwoordigd. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 44 jaar en 8 procent is vrouw. Ruim de helft van de deelnemers aan het onderzoek is getrouwd, 16 procent is alleenstaand en een enkeling is gescheiden. Bijna de helft van de veteranen is middelbaar opgeleid, ongeveer een kwart is hoog opgeleid. De helft van de veteranen had gedurende de uitzending de rang van 'soldaat tot korporaal' en ruim een vijfde had de rang van tweede luitenant of hoger. Driekwart van de veteranen is minstens twee keer uitgezonden, 12 procent vertrok zelfs drie keer en 5 procent vier keer naar een missiegebied. Bij 7 procent van de veteranen vond de

uitzending tijdens de Koude Oorlog plaats, een kwart van de veteranen werd uitgezonden in de periode 1991-1995. De meeste veteranen zijn na 1995 uitgezonden (zie figuur 1).

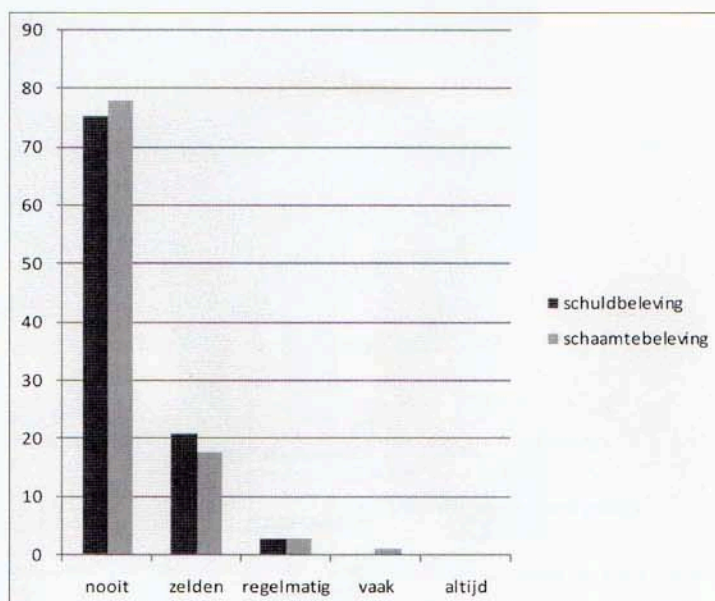
Van de veteranen die aan het onderzoek deelnamen was bijna de helft beroepsmilitair voor onbepaalde tijd (BOT), ruim een kwart had een tijdelijk contract (BBT) en rond 15 procent was dienstplichtig militair. Ruim de helft van de veteranen verliet Defensie in de periode 2001-2006, eenderde in de periode 1995-2000, 9 procent in de periode 1989-1994 en enkele veteranen verlieten de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog. Dit houdt in dat de meeste veteranen gemiddeld genomen tien jaar tot enkele maanden na het verlaten van Defensie aan het onderzoek deelnamen.

Omvang uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Centraal in het onderzoek staat de vraag naar de omvang en de aard van de schuld- en schaamtebeleving van veteranen van vredesmissies en de wijze waarop verschillen in uitzendinggerelateerde schuld en schaamte samenhangen met kenmerken van de missie en eigenschappen van de veteranen zelf. Eerst ga ik in op de omvang van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving (zie figuur 2). Vervolgens bespreek ik de aard en de belangrijkste determinanten van schuld en schaamte zoals dat uit het onderzoek naar voren kwam.

Voor het meten van de omvang van schuld en schaamte zijn twee vragen gesteld, waarmee tevens bepaald werd of de veteranen de verdere vragen die inzicht gaven in de aard van schuld- en schaamtebeleving moesten invullen. De uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving is gemeten met respectievelijk deze vragen: 'Hoe vaak ervaart u schuldgevoelens over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending?' en 'Hoe vaak ervaart u schaamte over gebeurtenissen of situaties gedurende de uitzending?'. De vragen moesten worden beoordeeld op een vijfpuntsschaal (1 = 'nooit' tot 5 = 'altijd'). Indien de veteraan deze vraag met 'nooit' beantwoordde kon hij de verdere vragen over

de schuld- en schaamtegevoelens overslaan. Figuur 2 laat zien hoe de verschillende antwoorden in de onderzoeksgroep verdeeld zijn, waarbij de donkere staaf de schuldbeleving en de lichte staaf de schaamte weergeeft. In figuur 2 valt op dat ruim een kwart van de veteranen schuld beleeft als gevolg van zijn of haar uitzendervaringen en dat 22 procent zich schaamt

Figuur 2 Mate van uitzendinggerelateerde schuldbeleving (procent van $n = 1.114$) en schaamtebeleving (procent van $n = 1.105$)

over situaties en gebeurtenissen die zich gedurende de missie voordeden. Vier procent schaamt zich zelfs regelmatig of vaak en 3 procent voelt zich regelmatig schuldig bij de herinnering aan de uitzending.

De aard van uitzendinggerelateerde schuld- en schaamtebeleving

Om inzicht te krijgen in de aard van de schuldbeleving van veteranen moesten de veteranen die aangaven schuld te beleven als gevolg van hun uitzendervaringen (figuur 2) 46 potentiële situaties en gebeurtenissen beoordelen die zich tijdens een militaire missie kunnen voordoen.³³

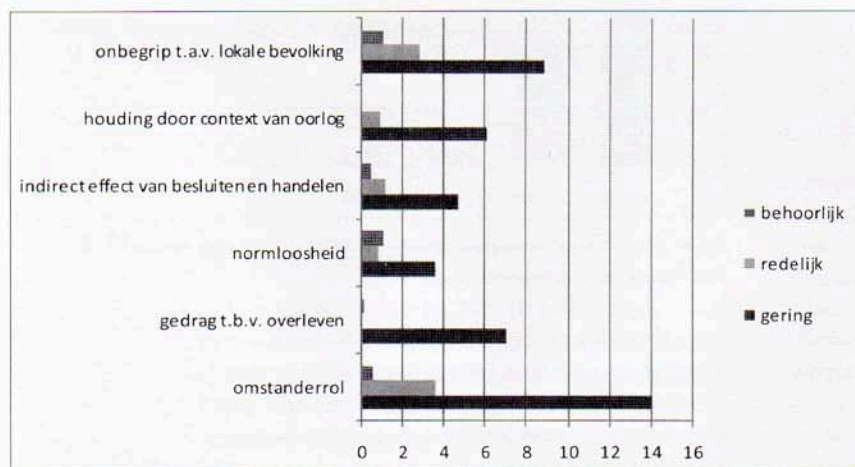
33 Deze 46 items komen uit een bestaand meetinstrument – The Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War-Zone Version (STRGS-WZ) – dat in de jaren '90 werd ontwikkeld door Kubany e.a. (1997) voor onderzoek onder Vietnam-veteranen. Dit instrument is voor het onderzoek vertaald.

De items moesten worden beoordeeld op een zespuntsschaal (1 = niet op mij van toepassing, 2 = geen schuldgevoel, 6 = in extreme mate een schuldgevoel). Uit analyse van de antwoorden van de respondenten bleek dat hun schuldbeleving te maken kan hebben met zes typen situaties (figuur 3).³⁴ Respectievelijk gaat het om:

1. *Onbegrip ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied*, waaronder situaties als 'geen begrip hebben voor de cultuur of waarden die leven onder de bevolking in het conflictgebied' en 'boosheid voelen ten aanzien van de burgerbevolking';
2. *Houding en gedrag in de context van oorlog en geweld*, zoals 'het niet delen van beperkte middelen' (bijvoorbeeld voedsel, voorraad of munitie) en 'het kiezen welke van de gewonden geëvacueerd moeten worden';

4. *normeloosheid*, wat situaties inhoudt als 'het bewust pijn doen of doden van kinderen' en 'iemand seksueel intimideren of pesten';
5. *overlevingsgedrag*, zoals 'het niet in dezelfde mate en omvang risico's hebben genomen zoals anderen dit deden' en 'datgene dat je hebt moeten doen om te overleven of je te verdedigen' en tot slot
6. *omstanderrool*, zoals 'het niet geprotesteerd hebben tegen bruutheid of niet geprobeerd hebben bruutheid te voorkomen' en 'het onvermogen te voorkomen dat letsel wordt toegebracht aan burgers'.

In figuur 3 is te zien dat de veteranen die als gevolg van hun uitzendervaringen in bepaalde mate ('gering' tot 'behoorlijk', weergegeven met drie grijs tinten) schuld beleven, aangeven dat die gevoelens vooral te maken hebben met de 'omstanderrool' (achttien procent) en met 'onbegrip ten aanzien van de bevolking in het uitzendgebied' (dertien procent).

Figuur 3 Typen uitzendinggerelateerde situaties die tot schuldbeleving kunnen leiden (procent van $n = 440$)

3. *indirect effect van besluiten en handelen*, waaronder 'het bevriend raken met een burger die later gedood is, mogelijk als gevolg van de vriendschap met mij' en 'het per ongeluk letsel toebrengen aan kinderen';

In de vragenlijst werd met verschillende open vragen ruimte geboden voor aanvullingen. De open vraag 'Wat is voor u de belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schuldbeleving?' is onder meer beantwoord met: 'Het gevoel hebben dat je niet alles uit jezelf hebt gehaald om burgers te helpen'; 'Het verschuilen achter je werk om maar niet bij de slachtoffers te hoeven zijn'; 'De schuldvraag is mis-schien dat je zo machteloos bent. Je zou eigenlijk iedereen willen

helpen, maar dat kan bij een miljoen mensen niet. En die taak hadden we eigenlijk wel, althans dat vond ik (...) en 'Het schuldgevoel dat wij (...) volgens de geweldsinstructies niet mochten ingrijpen als (...) bijvoorbeeld vrouwen verkracht werden'.

Een kleine groep veteranen noemde als belangrijkste aanleiding voor hun schuldgevoelens situaties die duiden op overlevingsschuld: 'Een verkeersongeluk met dodelijke afloop'; 'Dat een maat van mij later zelfmoord gepleegd heeft, vermoedelijk was mede oorzaak daarvan dat

34 De cronbach alpha/betrouwbaarheid van de schalen is respectievelijk: $\alpha = .86$ (9 items) voor 'omstandersschuld'; $\alpha = .62$ (5 items) voor 'schuld als gevolg van besluiten en handelen dat tot overleven leidde of de overlevingskans vergrootte'; $\alpha = .67$ (5 items) voor 'schuld als gevolg van indirect effect van besluiten en handelen'; $\alpha = .83$ (9 items) voor 'schuld als gevolg van normeloosheid'; $\alpha = .83$ (15 items) voor 'schuld als gevolg van houding en gedrag in de context van oorlog en geweld'; en $\alpha = .63$ (3 items) voor 'schuld als gevolg van de negatieve attitude ten aanzien van de bevolking in uitzendgebied'.

FOTO W. DEN DUNNEN

Uit onderzoek blijkt dat persoonlijke eigenschappen mede bepalen hoe militairen op situaties tijdens een uitzending terugkijken

hij gepest is in zijn groep'; 'De dood van een collega'; 'Als ik hier nu niet was geweest was dit ongeluk ook niet gebeurd' en 'Overleven, geen afscheid kunnen nemen, nooit het graf bezocht en geen contact gezocht met de ouders'.

Op de open vraag 'Wat is voor u de belangrijkste oorzaak voor uitzendinggerelateerde schaamte?' beschreven de respondenten relatief vaak situaties van 'falen', 'machtelos zijn' en 'tekortschieten': 'Ik wilde meer doen maar dat kon niet meer' en '(...) schaamte voor de eigen luxe op de militaire basis, terwijl niet ver daar vandaan mensen honger leden en onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven'. Maar ook schaamden sommige veteranen zich voor de 'misdragingen van collega's', 'de respectloze houding ten aanzien van de burgerbevolking in het uitzendgebied', en voor 'Het niet delen van voedsel met plaatselijke bevolking, medemilitairen gooiden het liever in het zand (schuldig dat ik het niet gestopt

heb)' en 'Je doet op een gegeven moment mee. Je laat ook mensen tegen de auto lopen die er anders op springen (dus ter bescherming van de goederen). Je wordt heel hard'.

Verklaring van verschillen in schuld- en schaamtebeleving

Naast de omvang en de aard van schuld- en schaamtebeleving is ook onderzocht welke uitzendervaringen, missiegerelateerde kenmerken en persoonlijke eigenschappen van de veteranen direct en indirect samenhangen met hun beleving van schuld en schaamte, oftewel welke factoren de verschillen in schuld en schaamte bij die deelnemers aan het onderzoek kunnen verklaren.

Ervaren machteloosheid en verantwoordelijkheidsgevoelens

Uit het onderzoek blijkt dat er een direct positief verband bestaat tussen sterke machteloos-

heidsbeleving gedurende de missie, de mate waarin de veteranen 'getuige waren van ellende en geweld', verantwoordelijkheidsgevoelens voor het succesvolle verloop van de missie en de mate waarin de veteranen achteraf schuld en schaamte beleven bij de herinnering aan de uitzending. De ervaren machteloosheid bleek sterker naarmate veteranen minder goed 'uit de voeten konden met de geweldsinstructies'.

Vredeshandhaving of vredesafdwinging

De voormalige vredeshandhavers voelden een sterkere machteloosheid en konden minder goed 'uit de voeten met de geweldsinstructies' dan de veteranen van vredesafdwingingsmissies. Tegelijkertijd werden veteranen van vredeshandhavingsmissies vaker blootgesteld aan geweld en gevaar dan veteranen van vredesafdwingingsmissies. Het eerste onderzoeksresultaat is te verklaren uit de

aard van de positie van de vredeshandhavingsmacht. De lastige situaties die dit veroorzaakt besprak ik al eerder in dit artikel. Het gegeven dat vredeshandhavers vaker aan gevaar werden blootgesteld is mogelijk het gevolg van het feit dat zij zichzelf en burgers door de geweldsinstructies en de lichte bewapening minder goed kunnen verdedigen en beschermen. De voormalige vredeshandhavers die aan het onderzoek deelnamen konden, door de periode waarin zij werden uitgezonden (gedurende de Koude

Oorlog tot en met 1995), nog niet profiteren van de machtiging van de VN-Veiligheidsraad om ook militair in te grijpen als geweld tegen en onder burgers doorgaat en van ter plaatse veranderende mandaten waarin vredesafdwingingselementen werden opgenomen. Zij kregen echter wel te maken met strijdende partijen die vredesakkoorden schonden. Het is lastig om de vrede te moeten handhaven in een gebied waar nog geen vrede heerst. Veteranen

van beide typen missies verschillen niet in de mate waarin zij schuld en schaamte beleven. Wel hebben vredeshandhavers minder last van overlevingschuld dan veteranen van vredesafdwingingsmissies. Voor deze laatste groep geldt dat de kans op de confrontatie met het sneuvelen van militairen of het overlijden van onschuldige burgers groter is. Zij mochten immers met militair geweld reageren en namen direct deel aan gevechtsacties. Daarnaast valt op dat vredeshandhavers in het dagelijks leven minder problemen ondervinden door hun schaamtebeleving dan militairen van vredesafdwingingsmissies. Hier is mogelijk het verschil tussen het niet *mogen* optreden en het niet *kunnen* optreden van belang. Vredeshandhavers van de eerste helft van de jaren negentig mochten nauwelijks of niets doen om mensenrechtenschendingen te stoppen, militairen van vredesafdwingingsmissies

Veteranen kunnen zich ook jaren na hun missie nog betrokken voelen bij de bevolking in het gebied waar zij gewerkt hebben

mochten wel optreden. Als dit niet tot het gewenste resultaat heeft geleid kan de veteraan het gevoel hebben te hebben gefaald en de 'vijand' de gelegenheid te hebben gegeven het geweld voort te zetten. Dit verklaart tevens het volgende onderzoeksresultaat: naarmate veteranen vaker 'betrokken waren bij gevechtshandelingen' rapporteren zij minder uitzendinggerelateerde schaamte. Daarbij willen militairen niets anders dan hun beroep uitoefenen en

FOTO: AVDD, R. MOL

daar hoort gewapend optreden bij. Zij willen niet met de handen gebonden toekijken hoe kwetsbare burgers worden vermoord of mensenrechtenschendingen plaatsvinden, maar invloed uitoefenen op die situatie. Zij zijn militair, willen de juiste wapens hebben en conform hun opleiding handelen.

Persoonlijke eigenschappen

De verschillen in de onderzoeksgroep in de beleving van uitzendinggerelateerde schuld en schaamte hebben ook te maken met persoonlijke eigenschappen van de respondenten. Zo beleven de jongste veteranen (21-30 en 31-40 jaar) in vergelijking met veteranen van zestig jaar en ouder vaker uitzendinggerelateerde schuld en schaamte. Ook viel op dat vrouwelijke veteranen minder uitzendinggerelateerde schaamte beleven dan hun mannelijke collega's. De mate van schuld en schaamte is (kennelijk) afhankelijk van de eigenwaarde van de veteranen. Naarmate deze lager is voelen veteranen zich vaker schuldig en schamen zij zich vaker bij de herinnering aan uitzendervaringen. Een positieve eigenwaarde draagt bij aan betekenisverlening en aan een positieve waardering van het leven. Een hoge eigenwaarde en een positief zelfbeeld zijn beide stabiele, interne en centrale aspecten van onze persoonlijkheid met een sterke relatie tot geluk. Geluk wordt dan ook meer door iemands eigenwaarde bepaald dan door externe factoren.³⁵ In dit verband is het voor te stellen dat naarmate iemands eigenwaarde positiever is, hij mentaal weerbaarder is bij de blootstelling aan een ingrijpende gebeurtenis. Tevens zal deze persoon minder of geen schroom voelen dat wat hem is overkomen bespreekbaar te maken en proberen hieraan en aan het leven opnieuw betekenis toe te kennen zoals hij eerder deed. De uitzendinggerelateerde schuld of schaamte, die dan dus minder vaak deel uitmaakt van het dagelijks leven van de veteraan, vervullen bij deze mensen de functie zoals in de attributietheorie is uitgelegd. Een persoon met een lage eigenwaarde daarentegen leeft bij voorbaat al met schaamte over zichzelf en zal in wat voor situatie dan ook het gevoel hebben te falen of schuldig te zijn. Deze persoon zal dan ook bij voorbaat geneigd zijn te twijfelen aan de eigen rol in het verloop

van een ingrijpende situatie en per definitie het gevoel hebben te kort te zijn geschoten en gefaald te hebben. Als hij bijvoorbeeld fysiek is aangevallen, bedreigd of vernederd is zal hij dit zien als bevestiging van het feit dat hij zwak en ontoereikend is. Hij heeft zichzelf immers niet verdedigd en niet adequaat gereageerd. Deze mensen kunnen er zelfs van overtuigd zijn het kwaad zelf te hebben veroorzaakt. Zij overschatten hun eigen rol daarin. Dat de schuld en schaamte nog zo vaak deel uitmaakt van het dagelijks leven wijst op een chronische schuld- en/of schaamtebeleving die zeker kan leiden tot een psychische stoornis. Gerelateerd aan hun uitzendervaringen blijven deze mensen zichzelf schuldvragen stellen en veroordelen. Kubany vond een dergelijke chronische schuldbeleving bij Vietnam-veteranen, die nog jaren na afloop van de oorlog rondlopen met gedachten als *'I should have known better'*.³⁶ Ook lopen zij nog steeds rond met de overtuiging dat ze – hoewel de situatie het destijds niet altijd toeliet de 'juiste keuze' te maken – het niet goed gedaan hebben en normloos geweest zijn. Deze zogenoemde denkfouten staan attributie en daarmee de verwerking van ingrijpende ervaringen in de weg en zijn kenmerkend voor mensen met een lage eigenwaarde.

Conclusie

Veteranen van vredesmissies blijken zich, ook jaren na de uitzending, nog steeds betrokken te voelen bij het welzijn van de lokale bevolking in het uitzendgebied en bij de beslissingen die zij maakten. Dat blijkt uit de aard van de schuld- en schaamtebeleving in het onderzoek en uit wat veteranen zelf daarover schreven. Maar het blijkt ook uit de factoren die direct (machteloosheid, verantwoordelijkheid en specifieke uitzendervaringen) en indirect (type missie en adequaatheid van de geweldsinstructies) van invloed zijn op aan uitzending gerelateerde schuld en schaamte. Uitzendinggerelateerde schuld en schaamte hebben te maken met het gevoel tekort te zijn geschoten of met

³⁵ Baumeister, 1991.

³⁶ Kubany, 1994.

de handen gebonden te zijn geweest. Naarmate veteranen tijdens de uitzending vaker getuige waren van ellende en geweld, rapporteren zij na afloop van de missie vaker last te hebben van schuld en schaamte, terwijl veteranen die juist vaker direct betrokken zijn geweest bij gevechtshandelingen zich minder vaak schamen voor hun uitzendervaringen. Duidelijk is dat schuld en schaamte te maken hebben met controleverlies, (ongewilde) passiviteit en machteloosheid. De onderzoeksresultaten laten zien dat, als reactie op deze uitzendervaringen, interne attributie domineert. Een belangrijke conclusie uit het onderzoek is dan ook dat (ex-)militairen gewetensvolle mensen zijn die beschikken over het vermogen tot morele zelfreflectie en dat zij over een moreel geëngageerde beroepsattitude beschikken.

controle en betekenis, maar ook machteloosheid, centraal staan. Daarnaast zullen militairen tijdens hun uitzending altijd te maken krijgen met morele dilemma's en met situaties van morele chaos en geweld waarin hun geweten op de proef zal worden gesteld. Benadrukt moet echter worden dat schuld en schaamte duiden op een goed functionerend geweten en dat die gevoelens deel uitmaken van de normale verwerking van ingrijpende ervaringen. Schuld en schaamte mogen dan ook niet vanzelfsprekend gereduceerd worden tot een psychische stoornis. Het is daarbij wel belangrijk dat veteranen die schuld en schaamte beleven begeleid worden en kunnen praten over de (existentiële, gewetens-, en verantwoordelijkheids)vragen die in beide emoties besloten liggen en daarmee niet blijven worstelen. De antwoorden op deze

vragen verkleinen het gevoel overgeleverd te zijn aan willekeur en kwaad en helpen de veteraan bij het hervinden van grip op het leven en het herstel van betekenisverlening. Als schuld- en in het bijzonder schaamtegevoelens onbesproken blijven en niet worden onderkend, kunnen zij wel ten koste gaan van de psychische gezondheid en kan vooral schaamte de verwerking van ingrijpende uitzendervaringen juist verstoren.

Het is noodzakelijk op een adequate manier aandacht te besteden aan schuld en schaamte en de aard daarvan in de nazorg aan veteranen en hun gezinnen. Daarnaast

is het ook belangrijk militairen bij de voorbereiding op toekomstige missies te wijzen op mogelijke morele dilemma's tijdens de uitzending, de omgang daarmee en de mogelijke emotionele impact ervan, soms nog jaren na de missie. Het is tevens belangrijk de aard van gewetensvragen die bij het werk in een (voormalig) conflictgebied kunnen ontstaan te onderkennen.

FOTO: AVDD, P. WIEZORECK

De competenties en stressoren bij vredeshandhavingsmisies zijn uniek en vereisen specifieke voorbereiding en training

Schuld en schaamte als gevolg van de deelname aan militaire missies verdwijnen niet, net als de betekenis van schuld en schaamte als gevolg van een schokkende gebeurtenis. Ook veteranen van huidige missies kunnen na afloop van hun uitzending geconfronteerd worden met deze gevoelens. Beide emoties zijn immers onlosmakelijk verbonden met het meemaken van een ingrijpende gebeurtenis waarin verlies van

Gedurende de uitzending zouden militairen vervolgens moeten uitgenodigd over hun morele twijfels en gewetensvragen te vertellen, bijvoorbeeld in gesprekken met een geestelijk verzorger, die onafhankelijk is en op wiens terrein juist thema's als geweten, moraliteit en existentiële vraagstukken liggen. De nazorg aan veteranen is mijns inziens het meest effectief als deze al vooraf aan de uitzending begint, gedurende de uitzending wordt voortgezet en na de uitzending wordt doorgezet. Militairen hebben immers een risicovol beroep, waarbij situaties van leven en dood elkaar soms heel dicht naderen. ■

Literatuur

- Ausubel, D.P. (1955). Relationships between Shame and Guilt in the Socializing Process. *Psychological Review*, 62, 378-390.
- Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of Life*. New York: Guilford Press.
- Dallaire, R. (2004). *Shake Hands with the Devil. The Failure of Humanity in Rwanda*. United Kingdom: Arrow Books.
- Glover, H. (1984). Survival Guilt and the Vietnam Veteran. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 172, 393-397.
- Goor, L.L.P. Van de en Siccama, J.G. (1995). Na de koude oorlog: andere oorlogen, andere legers. In H.M. Van der Ploeg & J.M.P. Weerts (red.), *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen. Tweede Wereldoorlog-Politie acties-Korea* (43-62). Swets & Zeitlinger Publishers.
- Harrigan, P.J. (2007). *Examining the Relationship between Shame, Guilt, Attributions, and Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder among Male Vietnam War Veterans*. Dissertation, University of Miami.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. Hillsdale, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Herman, J.L. (2002). *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld. Van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek Amsterdam.
- Iersel, A.H.M. Van (2002). Militaire ethiek. Overzicht van theorie en praktijk. In A.H.M. Van Iersel en Th.A. Van Baarda (red.), *Militaire ethiek: morele dilemma's van militairen in theorie en praktijk* (19-51). Budel: Damon.
- Klep, C.P.M. (2008). *Somalië, Rwanda, Srebrenica. De nasleep van drie ontspoorde vredesmissies*. Amsterdam: Boom.
- Lifton, R.J. (1973). *Home from the War. Learning from Vietnam Veterans*. New York: Other Press.
- Kubany, E.S. (1994). A Cognitive Model of Guilt Typology in Combat-Related PTSD. *Journal of Traumatic Stress*, 7, 3-17.
- Kubany, E.S., Abueg, F.R., Kilauano, W.L., Manke, F.P. & Kaplan, A.S. (1997). Deployment and Validation of the Sources of Trauma-Related Guilt Survey-War Zone Version (STRGS-WZ). *Journal of Traumatic Stress*, 10, 235-258.
- Kubany, E.S. & Ralston, T.C. (2006). Cognitive Therapy for Trauma-related Guilt and Shame. In V.M. Follette & J.I. Ruzek (Eds.), *Cognitive-Behavioral Therapies for Trauma* (258-289). New York: Guilford Press.
- Leskela, J., Dieperink, M. en Thuras, P. (2002). Shame and Posttraumatic Stress Disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 15, 223-226.
- Lewis, H.B. (1971). *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International Universities Press.
- Rietveld, N. en Iersel, A.H.M. Van (2006). Wanneer ik aan mijn uitzending terugdenk. Vredesoperatie: ervaringen toen en beleving nu. *Schriftelijke vragenlijst Deel 1. Een vragenlijstsonderzoek naar schuld- en schaamtebeleving bij jonge veteranen*. Wetenschapswinkel van de Universiteit van Tilburg en het Veteraneninstituut Doorn.
- Rietveld, N. (2009). *De gewetensvolle veteraan. Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies*. Oisterwijk: Boxpress.
- Singer, M. (2004). Shame, Guilt, Self-Hatred and Remorse in the Psychotherapy of Vietnam Combat Veterans Who Committed Atrocities. *American Journal of Psychotherapy*, Vol. 58, No. 4, 377-385.
- Schok, M.L. (2009). *Meaning as a Mission. Making Sense of War and Peacekeeping*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Tangney, J.P. & Dearing, R.L. (2002). *Shame and Guilt*. New York, London: The Guilford Press.
- Weisaeth, L. (2003). The psychological Challenge of peacekeeping operations. In Th.W. Britt & A.B. Adler (Eds.), *The Psychology of the Peacekeeper. Lessons from the Field* (207-222). Westport, Connecticut, London: Praeger.
- Wong, M.R. & Cook, D. (1992). Shame and Its Contribution to PTSD. *Journal of Traumatic Stress*, Vol. 5 (4), 557-562.